

DOĞAL HUKUKUN POZİTİF HUKUKLA İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA SOKRATES'İN ÖLÜMÜ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*An Evaluation on the Death of Socrates in the Context of Natural Law's
Relationship to Positive Law*

Ekin MERKİT*

Özet

Sokrates'in ölümü doğal hukuk ve pozitif hukuk ilişkisine dair önemli çıkarımlar içermektedir. O, *Savunma*'da ve *Kriton*'da *nomos*'a itaat etme gerekçelerini içindeki tanrısal ses/*daimon* temelinde açıklamıştır. *Nomos*'a itaatin hukukî bir ödev olmaktan önce ahlaki bir sorumluluk olduğunu ifade eden Sokrates, ahlakın hukuku öncelediğini ve pozitif hukukun meşruiyet kaynağının doğal hukuk olduğunu iddia etmektedir. Nitekim Sokrates, Atina kentinin o dönem yürürlükte olan pozitif hukukunun ahlaki bir ideal olan adaleti sağlayamadığını bilse de *nomos*'un ve kendisine verilen cezanın tanrısal yasaları ve ahlak kurallarını ifade eden *thesmoi* ile çelişmediğine inandığı için yasaya içtenlikle itaat etmiştir. Sokrates'in hukuka itaat yükümlülüğünü yalnızca ahlaka bağlaması ve Atina devletini aşırı bir biçimde yücelterek devlet karşısında kişinin varlığını eritmesi modern pozitif hukuk için elbette geçerliğini kaybetmiştir. Ancak onun ölümü pozitif hukukun adalet sorununa yaklaşımında hukuk felsefesinin ne denli önemli bir yere sahip olduğunu asırlar önce gözler önüne sermiştir. Bir hukuk sisteminin en önemli işlevi adaleti sağlamak için adil ve haklı çözümler üretmektir. İşte bu noktada adalet, vicdan, hakkaniyet gibi kavramların ve dolayısıyla doğal hukukun yol göstericiliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Klasik doğal hukuk öğretisinin evrensel ve ebedi olma iddiası modern pozitif hukuk için uygulanabilirlik özelliğini kaybetmiş olsa da modern doğal hukuk öğretilerinin değişir kapsamlı doğal hukuk anlayışı belli bir durum için geçerli, haklı ve adil hukuku bulma konusunda önemli bir rehberdir. Bu nedenle doğal hukuku tamamen devre dışı bırakmak isteyen veya onunla sürekli olarak çelişen bir pozitif hukuk sisteminin insanların adalet duygusunu tatmin etmesi her zaman mümkün olmayabilir.

Anahtar Kelimeler: Sokrates, ahlak, *thesmoi*, *nomoi*, doğal hukuk, pozitif hukuk.

➤ Bu makale Etik Kurul İznine tabi değildir/This article is not subject to Ethics Committee Permission.

➤ Makale Geliş Tarihi/Article Received Date: 18.04.2022

➤ Yayın Kurulu Kabul Tarihi/Editorial Board Acceptance Date: 22.03.2023

* Dr., Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, nry_merkit@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6480-2078>



Abstract

The death of Socrates contains important implications for the relationship between natural law and positive law. He explained the reasons for obeying the *nomos* in *Apology* and *Crito* on the basis of the divine voice/*daimon* in it. Expressing that obedience to *nomos* is a moral responsibility before being a legal duty, Socrates claims that morality prioritizes law and that the source of legitimacy of positive law is natural law. As a matter of fact, although Socrates knew that the positive law of the Athenian state at that time could not provide the moral ideal of justice, he sincerely obeyed the law because he believed that the *nomos* and the punishment given to him did not contradict the *thesmoi*, which expresses divine laws and moral rules. Socrates's binding the obligation to obey the law only to morality and the excessive glorification of the Athenian state and the dissolution of one's existence in the face of the state has lost its validity for modern positive law. However, his death revealed centuries ago how important the philosophy of law is in the approach of positive law to the problem of justice. The most important function of a legal system is to produce fair and correct solutions to ensure justice. At this point, there is a need for the guidance of concepts such as justice, conscience and fairness, and therefore natural law. The claim of the classical natural law doctrine to be universal and eternal has lost its applicability for modern positive law. However, the variable natural law understanding of modern natural law doctrine is an important guide in finding the right and just law valid for a given situation. For this reason, it may not always be possible to satisfy people's sense of justice with a positive legal system that wants to completely disable natural law or is constantly in conflict with it.

Key Words: Socrates, morality, thesmoi, nomoi, natural law, positive law.

GİRİŞ

Sokrates'in Savunması adlı eserden bilindiği üzere Sokrates felsefi görüşleri uğruna ölümü bile göze alan bir filozoftur. O, M.Ö. 399 senesinde “gençleri yoldan çıkardığı ve kentlin tapındığı tanrılara değil kendisinin icat ettiği yeni tanrılara tapındığı”¹ gerekçesi ile mahkeme önüne çıkarılmış ve davanın sonunda ölüm cezasına mahkûm edilmiştir. Atina'da felsefi görüşleri nedeniyle yargılanan tek filozof Sokrates değildir. Anaksagoras (MÖ 430), Protagoras (MÖ 420) ve Diagoras (MÖ 411) gibi başka filozoflar da ileri sürdüğü birtakım görüşleri nedeniyle suçlanmış; fakat ölüm cezası yerine sürgün edilmeyi tercih ettikleri için yaşamlarını kurtarmışlardır.² Sokrates ise doğruluğuna inandığı ve savunduğu düşüncelerden ne pahasına olursa olsun ödün vermemiş; fakat masumiyetini ispat edemeyince yasaya (*nomos*) itaat ederek ölmeyi kabul etmiştir. Böylece onun ölümü asırlardır tartışılan bir olay haline dönüşmüştür. Nitekim 2012 yılında Atina'da kurulan temsili bir mahkeme filozofun masum olduğuna karar vermiş³ ve Sokrates yaklaşık yirmi beş asır sonra beraat etmiştir.

¹ Platon, *Sokrates'in Savunması* (Ari Çokona çev., 11. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları 2013) 24c.

² ibid 14.

³ Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.haberturk.com/dunya/haber/745593-2500-yil-sonragelen-beraat-erisim-tarihi-03.04.2022>

Günümüzde Sokrates'in ölümü hukuka itaat yükümlülüğü, sivil itaatsizlik, özel alan, kamusal alan, yasanın meşruiyeti gibi birçok sorun bağlamında tartışılmaktadır. Bu çalışma ise Sokrates'in ölümünü doğal hukukun pozitif hukukla ilişkisi bağlamında değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Doğal hukuk geleneği adil olanın yalnızca yasaya uygun olan demek olmadığı, yasanın kendisinin de adil olması yani adalete uygun olması gerektiğini ileri süren ve bu nedenle merkezine yasa-meşruiyet sorununu yerleştiren hukuk felsefesi geleneğidir.⁴ Doğal hukuk kuramlarının zeminini oluşturan temel ilke; bir yasanın, anayasa hükmünün ya da yargı kararının gerçek bir hukukî niteliğe sahip olabilmesi için kendisine tabi kişiler tarafından adil olarak kabul edilmesi veya en azından adaletsiz ya da kamu yararına aykırı sayılmaması gerekliliğidir. Başka bir ifadeyle, 'adil' ve 'iyi' olmak hukuk kavramının anlamının bir parçasıdır. Bu nedenle yasalar, anayasa hükümleri, yargı kararları ve tüm bunların bütün olarak ait oldukları sistemler adaleten ve iyilikten uzaklaştıkları ölçüde hukuken daha az bağlayıcı hale gelirler.⁵ Doğal hukuk, olması gereken/ideal hukuktur. Pozitif hukuk ise var olan/mevcut hukuktur. Bu iki tür hukuk bazı durumlarda çatışma yaşar ve bu çatışmanın amacı ahlaki ve politik bir yargıda bulunmaktır.⁶ Sokrates doğal hukuk öğretisinin ilk ve en önemli savunucularından biridir. Ancak doğal hukuk öğretisi oldukça geniş bir yelpazeye sahiptir ve bu öğretilerde tek bir yaklaşım söz konusu değildir. Tarih boyunca doğal hukuk anlayışı çeşitli kırılmalar ve değişimler yaşamıştır.⁷ Bu anlayış Antik Yunan düşüncesinde kozmosun düzenliliği temelinde açıklanırken, Orta Çağ felsefesinde Tanrı bağlamında temellendirilmek istenmiş ve böylece meşruiyetin kaynağı insandan veya insanî olandan doğaüstü bir güce geçmiştir. Modern düşünceyle birlikte doğal hukuk kavramı bilimsel, ahlaki, hukukî ve siyasal anlamda evrensel bir ilkeye dönüşmüştür.⁸

Bu makalenin merkezinde Antik Yunan'da karşımıza çıkan doğal hukuk ve pozitif hukuk ilişkisi yer almaktadır. Bu dönemde doğal hukuk geleneği Tanrı'nın evrenle (kozmos) bir olduğu görüşünden hareketle kavranır ve tanrısal düzen ile insanî düzen arasındaki aykırılığa dayanır. İnsanın bireysel ve toplumsal yaşamı tanrısal bir düzeni ifade eden kozmosun yasalarıyla uyum içinde olmalıdır.⁹ Bu nedenle doğal hukuk, hukuk ile ahlakın kesişim noktasıdır¹⁰

⁴ Henri de Page, 'Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizm' (1944) 2(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 96, 98-99.

⁵ David Bruce Ingram, *Hukuk Felsefesi* (Ezgi Su Dağabak çev., 2. Baskı, Fol Yayınları 2020), 41.

⁶ Michel Troper, *Hukuk Felsefesi* (Işık Ergüden çev., 2. Baskı, Dost Kitabevi 2019) 22.

⁷ Arslan Topakkaya, 'Ontolojik Doğal Hukuk Anlayışına İki Farklı Örnek: Stoa ve Hıristiyan Doğal Hukuk Öğretileri' (2013) 15 TAAD (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi), 67, 68.

⁸ Celal Yeşilçayır, *İnsan Hakları Felsefesi* (1. Baskı, Çizgi Kitabevi 2019) 32.

⁹ Vecdi Aral, *Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları* (1. Baskı, Filiz Kitabevi 1984) 198.

¹⁰ Mark C. Murphy, *Philosophy of Law: The Fundamentals* (1. Edition, Blakwell Publishing 2007) 36.



ve Antik Yunan'da insanî yasaların (nomoi) değeri kozmik düzenin bir parçası olmasına bağlıdır.¹¹ Antik Yunan'da bugün kanunlar dediğimiz genel geçer kurallar önce thesmoi, daha sonra nomoi kavramlarıyla ifade edilmiştir.¹² Bu bağlamda Antik Yunan'da doğal hukuk ve pozitif hukuk ilişkisi thesmoi-nomoi ilişkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Thesmoi kavramının kaynağı Antik Yunan mitolojisinde ezeli ve ebedî yasaların tanrıçası olarak bilinen Themis'tir.¹³ "Themis, kanundur, kuraldır, yasanın ta kendisidir. Ama gelip geçici yasa değil, tanrılar dünyasında da, insanlar dünyasında da değişmez, evrensel ve ölümsüz doğa yasasıdır. Tanrısal yasadır, onun karşısı insansal yasa ise nomos'tur."¹⁴ Dolayısıyla Antik Yunan'da thesmoi kavramı adalet ve doğruluğu buyuran tanrısal ve ahlaki yasalar anlamına gelmektedir. Nomoi ise devletin koyduğu insan yapımı yasalardır. Thesmoi doğal hukuk, nomoi ise pozitif hukuk alanını ifade etmektedir. Platon'un diyaloglarında 'doğal hukuk' kavramıyla doğrudan karşılaşmasak da Sokrates'in Savunması, Euthyphron, Kriton ve Phaidon'da Sokrates'in thesmoi ve nomoi'ye dair ifadelerinden filozofun doğal hukuk ve pozitif hukuk anlayışına ilişkin çıkarımlarda bulunmak mümkündür.

Adı geçen diyaloglarda gördüğümüz üzere Sokrates suçsuz olduğunun ve kendisine verilen ölüm cezasının haksız bir ceza olduğunun bilincindedir. Fakat o, buna rağmen nomos'a itaat etmiştir. Savunma'da nomos'a itaat eden ve bu itaatin dayanağının içindeki daimon¹⁵ olduğunu işaret ederek ölüm cezasını kabul eden Sokrates yasanın meşruiyetinin kaynağının tanrısal yasalar ve ahlak olduğunu ileri sürmektedir. Kriton'da ise haksız da olsa nomos'a uyulması gerektiğini detaylarıyla açıklayan ve böylece nomos'a mutlak itaati savunan bir Sokrates karşımıza çıkmaktadır. Başka bir ifadeyle Savunma'daki Sokrates pozitif hukukun meşruiyet kaynağının doğal hukuk olduğuna işaret ederken Kriton'daki Sokrates ise pozitif hukuka mutlak itaati savunuyor gibi görünmektedir. Bu bir çelişki gibi görünse de Sokrates aslında her iki diyalogda da nomoi'nin meşruiyet kaynağının thesmoi olduğunu savunmaktadır. Bu makale Sokrates'in her iki diyalogda da nomos'a itaatin temelinde thesmoi'nin olduğunu ve bu nedenle ahlaka aykırı bir yasanın ve cezanın bağlayıcılığının olmadığına dair gönderimde bulunduğunu iddia etmektedir. Çünkü Sokrates Atina kentinin

¹¹ Raymond Wacks, *Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş* (Engin Arıkan çev., 11. Baskı, Tekin Yayınevi 2021) 31-33.

¹² Deyana Marcheva, 'The Origin of Written Laws in Ancient Greece' (2019) 8(9) Yearbook of the Law Department, 276, 276.

¹³ Pierre Grimal, *Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma* (Sevgi Tamgüç çev., 1. Baskı, Kabalcı Yayınevi 2012) 762.

¹⁴ Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü* (21. Baskı, Remzi Kitabevi 2013) 282.

¹⁵ *Daimon*, Sokrates'i kötülük yapmaktan alıkoyan tanrısal sestir. Daha fazla bilgi için bkz. Platon (n 1) 31d-31e.

o dönem yürürlükte olan pozitif hukukunun ahlaki bir ideal olan adaleti sağlamadığını bilse de en azından nomos'un ve kendisine verilen cezanın thesmoi ile çelişmediğine inandığı için yasaya içtenlikle itaat etmiştir. Suçsuz olmasına rağmen ölüm cezasına tereddütsüz bir biçimde itaat eden Sokrates nomos karşı-sındaki bu tutumunu içindeki daimon ile temellendirmiştir.

Bu noktada Pierre Hadot'un şu sorusu akla gelebilir: "O halde, Sokrates, hayatın zorluklarından kaçıp kendi vicdanına sığınan o yanlış ama yaygın filozof imgesinin bir ilk örneği olamaz mı?"¹⁶ Şunu belirtmek gerekir ki Sokrates'in yaşamının temel amacı kendisiyle ilgili kaygı duymaktan ziyade kentle ve başkalarıyla ilgili kaygı duymaktır. O, içindeki daimon'un kendisine böyle bir ahlaki misyon yüklediğini düşünmektedir. Kriton'da nomos'a itaat etmemenin kente ve o kentteki tüm insanlara haksızlık etmek olacağını ifade etmesinin ve adil olmasa da ölüm cezasına boyun eğmesinin temel nedenlerinden biridir. Bununla birlikte Savunma'da ve Phaidon'da vurguladığı üzere Sokrates için ölüm bir kötülük değildir.¹⁷ Ona göre Atina kentinin adaletsiz cezasına itaat etmemek kötülüğe karşı kötülükle cevap vermek yani erdemsizlik yapmak demektir. Bunun yerine erdemli bir yaşamı onurlu bir ölümle sonlandırmak hem thesmoi'ye hem de nomoi'ye uygundur. Sokrates'in nomos'a itaat etmesinin temel nedeni kendi ahlak felsefesidir. Sokrates yetmiş yaşına kadar savunduğu adalet ve erdem anlayışına aykırı olduğu için öğrencilerinin ve arkadaşlarının kaçma teklifini hiç düşünmeden reddetmiştir. Çünkü o, adalet ve ölümle ilgili ahlaki düşünceleri çerçevesinde kendisine verilen cezanın vicdani muhasebesini yaparak bu cezaya itaat etmenin kendi ahlaki ilkeleriyle çelişmediğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Euthyphron, Savunma, Kriton ve Phaidon'daki bazı önemli ifadelerden hareketle Sokrates'in nomos'a itaatın temelinde ahlaki bağlayıcılığın olduğunu ve bu anlamda doğal hukukun pozitif hukuku öncelediğini savunan bir anlayışa sahip olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir.

I. EUTHYPHRON DİYALOGU VE SOKRATES'İN SAVUNMASI BAĞLAMINDA SOKRATES'İN ÖLÜMÜ

Sokrates'in suçlanması, yargılanması ve ölümüyle ilgili önemli diyaloglardan biri olan Euthyphron'dan hareketle dinsizlikle suçlanan Sokrates'in din ve dindarlık konusuna bakış açısının ne olduğuna dair çıkarım yapmak mümkündür. Euthyphron'u önemli kılan bir başka nokta da thesmoi-nomoi çatışmasına ilişkin diyalogda yürütülen tartışmadır. Sokrates, mahkeme başlamadan önce basileus'un (din işleriyle ilgilenen ve dini davalara bakan yönetici) karşısına çıkmak üzere onun sarayına gider ve burada cinayet nedeniyle kendi babasını mahkemeye veren Euthyphron ile karşılaşır.

¹⁶ Pierre Hadot, *İlkçağ Felsefesi Nedir?* (Muna Cedden çev., 1. Baskı, Dost Kitabevi 2011) 46.

¹⁷ Platon (n 1) 40c-41a.



Euthyphron'un babası, hizmetkârlardan birini öldüren bir işçiyi ellerinden ve ayaklarından bağlayarak bir çukura atmış ve katil işçiye ne yapılması gerektiğini öğrenmek için din danışmanının yanına bir haberci yollamıştır. Fakat bu sürede eli kolu bağlı olan katille hiç ilgilenmemiş ve sonuçta katilin aklıktan, susuzluktan ve soğuktan ölmesine neden olmuştur. Bunun üzerine Euthyphron babasının bir cinayet işlediğini ve onun dava edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Bir katil için babasına cinayet davası açması nedeniyle babasının ve akrabalarının öfke dolu tepkileriyle karşılaşan ve dine aykırı davranmakla suçlanan Euthyphron kendi davranışının tanrısal yasaya uygun olduğunu savunmaktadır. Ona göre kendisini dine aykırı davranmakla suçlayanlar dindarlığa ve dinsizliğe ilişkin tanrısal yasa hakkında oldukça eksik ve yanlış bilgilere sahiptir. Bunun üzerine Sokrates; “Zeus aşkına Eutyphron, demek sen dindarlığa ve dinsizliğe ilişkin tanrısal yasaları öyle iyi bildiğini zannediyorsun ki, meselenin içyüzünün senin anlattığın gibi olduğunu düşünüp babana dava açmakla günaha girmiş olabileceğinden hiç korkmuyorsun, öyle mi?”¹⁸ diyerek Euthyphron'un thesmoi-nomoi ilişkisi hakkındaki bilgisini sorgulamak ister. Euthyphron babasına dava açmasının hem thesmoi'ye hem de nomoi'ye uygun olduğunu şu ifadelerle savunur:

“Eğer böyle biriyle bile bile düşüp kalkarsan, üstelik dava açarak kendini ve onu suçtan arındırmazsan, sen de onun kadar kirlenmiş olursun.¹⁹ (...) Bence dindarlık benim şimdi yaptığım; yani ister baban olsun, ister annen isterse başka biri, cinayet işleyen, tapınakları soyan ya da bu türden başka bir suç işleyen kişi hakkında dava açmak dine uygun bir davranıştır; dava açmamaksa dine aykırı bir davranış. Sokrates, sana söyleyeceğim yasanın güçlü kanıtına bak: kim yapmış olursa olsun hiçbir saygısızlığa izin vermemek gerekir.”²⁰

Alıntından anlaşıldığı üzere Euthyphron'a göre onun bir katil için babasına cinayet davası açması ne thesmoi'ye ne de nomoi'ye aykırıdır. Ayrıca suçu işleyen kim olursa olsun suçtan arınması için cezasını çekmesi gerekir ve bu konuda nomoi'nin kanıtı thesmoi'dir. Dolayısıyla Euthyphron'un babasının suçuna ortak olmak istemeyerek onu suçtan arındırmak için dava etmesi thesmoi ve nomoi açısından doğru bir davranıştır.

Euthyphron diyalogu thesmoi-nomoi ilişkisinin yanı sıra insan-Tanrı ilişkisi bağlamında din ve dindarlık konusunda da önemli çıkarımlar içermektedir. Sokrates'e göre Euthyphron'un dindarlık anlayışı köle-efendi ilişkisine benzerdir. Çünkü Euthyphron'a göre dindar bir insan köle gibi efendisi olan Tanrı'ya hizmet etmelidir. Bu hizmet Tanrı'ya dua ederek ve kurban keserek

¹⁸ Platon, *Euthyphron/Dindarlık Üzerine* (Güvenç Şar çev., 1.Baskı, Kabalcı Yayınları 2011) 4E.

¹⁹ ibid 4C.

²⁰ ibid 5E-6A.

onun hoşuna gidecek şeyler söylemek ve yapmaktır. Böylece insan kendisinin, ailesinin ve kentin selametini sağlayacaktır. Bunun tersi bir durum ise dinsizlik demektir. Dinsizliğin sonucu ise insanın Tanrı'nın gazabına uğrayarak kendisini, ailesini ve kenti mahvetmesidir.²¹ Euthyphron'a göre dindarlık Sokrates'in ifadesiyle "Tanrılarla insanlar arasında karşılıklı bir değiş tokuş sanatıdır."²²

Oysa Sokrates gerçek din ve dindarlığın diyalogda Euthyphron'un temsil ettiği Atina halkının inandığı gibi olmadığını ima etmektedir. Euthyphron diyalogu her ne kadar bir sonuca bağlanmamış olsa da bu diyalogdan hareketle Sokrates'in Atina halkının dindarlık anlayışından farklı bir dindarlık anlayışına sahip olduğunu ve diğer birçok konuda olduğu gibi bu konuda da onlara 'doğru' olanı anlatmak ve öğretmek istediğini söyleyebiliriz. Platon'un eserlerinde Sokrates'in kamusal veya özel alanda geleneksel dine itaat etme pratiği hakkında hiçbir ifadeye yer verilmemiştir. Sokrates, kendisine zarar verebilecek hareketlerden kaçınması için özel kutsal bir işaret, uyarıcı bir iç ses olarak tarif ettiği daimon tarafından kendisine yol gösterildiğini açıkça iddia etmiştir. Bu nedenle Platon, Sokrates'in geleneksel dine itaat etme pratiğinden ziyade onun felsefî yaşamını, kendi kendimizi ahlaki alanda mümkün olduğunca yetkin bir duruma getirmemizi isteyen bir tanrıya (daimon) gösterilen itaat anlamında, dinî faaliyetin daha yüksek bir düzeyi olarak sunmaktadır.²³

Platon'un Sokrates'in felsefesinden hareketle rasyonel din anlayışını savduğunu söyleyebiliriz. Genel anlamıyla rasyonel din aklın rehberliğinde sürdürülen, bilgi ve erdeme dayanan hayat şeklinde tanımlanmış ve açıklanmıştır. Bu bağlamda gerçek dindarlık her düşünce ve eylemimizde sadece aklın sesine kulak vermek, akla göre hareket etmektir.²⁴ Dindar bir yaşam akılcı bir yaşamdır. Gerçek din; akla uygun olarak gerçekleşen etik davranış demektir. Aklın rehberliğinde eylediğimiz sürece zaten dine uygun davranmış oluruz. Dolayısıyla Sokrates'in felsefesinde tanrısal yasa, ahlak ve hukuk birbirinden tamamen ayrı değil, birbirine temel teşkil eden iç içe alanlardır.

Sokrates, Atina kentinin dinî inançlarına zarar vermek istememiş aksine yurttaşların yanlışlarını düzelterek yani gerçek dindarlığın ne olduğunu öğretmek bu alanda da kenti daha güçlü bir duruma getirmeyi amaçlamıştır. Fakat Sokrates, 'at sineği'²⁵ misyonunu bu alanda da yerine getirmiş, inanç ve dindarlık üzerine ileri sürdüğü görüşleri ile Atina kentini rahatsız ederek onların tanrılarını tapınmama ve dinî değerlerine zarar vermekle suçlanmıştır. Oysa

²¹ ibid 14B.

²² ibid 15E.

²³ C.C.W. Taylor, *Düşüncenin Ustaları: Sokrates* (Cemal Atıla çev., 1. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi 2002) 24-30.

²⁴ Abdüllatif Tüzer, 'Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza', (2013) 3(1) Beytülhikme, 33, 35.

²⁵ Platon (n 1) 31a.



Sokrates, din ve dindarlık konusunda Atina'ya herhangi bir zarar vermediğini ve masum olduğunu düşünmektedir. “Meletos sana zarar vermeye kalktığına göre, bence devleti tam kalbinden vurmakla işe başlıyor demektir”²⁶ ifadesinden anlaşıldığı üzere Euthyphron da Sokrates'in Atina kentine zarar vermediğini aksine yarar sağladığını düşünmektedir.

Sokrates'in gençlerin ahlakını bozmakla ve kentin tanrıları yerine kendi uydurduğu tanrılara tapınmakla suçlandığı dönemde Atinalılar ahlaki ve dinî meselelerde oldukça hassastır. Çünkü dönemin dünya savaşı olarak adlandırılabilir olan Peloponez Savaşı'ndan sonra görülen ahlaki ve dinî değerlerden uzaklaşma ve bununla beraber insanların ahlaki ve siyasi yaşamında ortaya çıkan yozlaşma, Atinalıları bu konuda daha hassas ve savunmacı davranmaya zorlamıştır.²⁷ Yaşadığı toplumun içinde bulunduğu ahlaki ve politik krizin farkında olan Sokrates'in amacı gençlerin ahlakını bozmanın aksine yaşanan sorunlara bir çözüm sunabilmektir. Bu bağlamda o, içindeki tanrısal sesin yani daimon'un ona yüklediği misyonla Atina kentini iyiliği için mücadele ettiğini Savunma'da şu şekilde ifade etmektedir:

“Bana öyle geliyor ki, tanrı beni hiç ara vermeden peşinizden koşarak her birinizi uyandıracak, nasihat edecek ve azarlayacak bir at sineği olarak kentin başına sarmış. (...) Tanrı tarafından, kente böyle bir amaçla armağan edilecek nitelikte biri olduğumu şuradan anlayabilirsiniz. Kendi sorunlarımı ihmal etmem, çok uzun bir süreden beri ailevi sorunlarımın ihmal edilmesine katlanmam, her birinize bir baba ya da bir ağabey gibi yaklaşarak erdemli olmanız için ikna etmeye çalışmam ve hiç ara vermeden sizin menfaatiniz için çalışmam pek de insana özgü davranışlar değildir.”²⁸

Sokrates, içindeki tanrısal sesin ona yüklediği misyonla her zaman Atina toplumunun yararına hizmet ettiğini ve bu süreçte hiçbir zaman ve hiçbir şekilde kendi çıkarını gözetmediğini ifade etmektedir. Ona göre kendi çıkarını gözetmemek veya kişisel yararından önce her zaman toplumun yararını gözetmek her insanın yapabileceği bir davranış değildir. Bu durum onun toplumsal bir görevinin ve Atina kentini yararına bir mücadelesinin olduğunun en önemli göstergesidir. Sokrates bu sözlerinin devamında söz konusu mücadelesini ün veya servet gibi herhangi bir kişisel menfaat kaygısı gözetmeksizin sürdürdüğünü vurgulamıştır. Dolayısıyla o, Atina kentine ve yurttaşlarına ahlaki, dinî veya siyasi yönden zarar vermenin aksine onların yararına hizmet etmiştir. Öyle ki Sokrates, suçlamalar karşısında yaptığı savunmayı bile kendisi için değil Atina kenti için yaptığını ifade etmektedir. Çünkü ona yöneltilen suçlamaların temelinde bilgisizlik vardır ve yargıçlar doğruyu yanlıştan ayırma

²⁶ Platon (n 16) 3A-3B.

²⁷ Platon (n 1) 14.

²⁸ ibid 31a-c.

bilgisinden yoksun oldukları için onu ölüme mahkûm etmişlerdir. Bu nedenle o, savunma boyunca yargıçları doğru, yanlış ve adalet konusunda bilgilendirmeye ve aydınlatmaya çalışmıştır.

Sokrates'in amacı nasıl yaşaması gerektiği üzerine düşünmedikleri için değersiz ve mutsuz bir yaşam süren insanlara yaşamı sorgulamayı öğretmektir. Yaşamı sorgulamak ise insanın kendini tanımasıyla başlayan etik ve politik bir süreci ifade etmektedir. Sokrates'e göre insanların birçoğu doğru-yanlış, iyi-kötü, erdem-erdem-sizlik, mutluluk-mutsuzluk ve adalet-haksızlık gibi değerleri dünyaya geldikleri anda dahil oldukları toplumun hâkim değerleri olarak hazır bulurlar ve genellikle sorgulamadan benimserler. Sorgulanmamış bir yaşam değerli bir yaşam değildir.²⁹ Böyle bir yaşamda insanların çoğu kendi tinsel dünyasına özen göstermez. Tinsel dünyasına özen göstermeyen insanların yaşamı ise çoğunlukla haz, servet veya ün peşinde koşmakla geçer. Böyle bir yaşam ise hakikatten ve sonsuz mutluluktan oldukça uzaktır. Ona göre iyi yaşam felsefi yaşamdır ve bu yaşamda adalet en yüksek değerdir.

Sokrates'in adaletten anladığı yalnızca *nomoi*'ye hürmet etmek değil, içimizdeki adalet duygusudur. Bu bağlamda Sokrates'in felsefesinde ahlak ile hukuk birbiriyle iç içedir.³⁰ Haksız yere suçlanan Sokrates yargıçlardan merhamet dileyerek beraat etmeye çalışmanın adil bir davranış olmadığını vurgulamış ve savunması boyunca mahkûmiyetten kurtulmak için yargıçlardan asla merhamet dilenmemiştir. Çünkü adalet yargıçların kendi merhamet duygularına göre bir lütuf gibi dağıtılmamalıdır. Adalet ancak yasalara uygun hüküm verildiğinde sağlanabilir. Bu nedenle yargıçlar merhamet nedeniyle yasalara aykırı davranmamalıdır. Aksi halde tanrıların emirlerine karşı gelerek devletin çöküşüne neden olurlar.³¹ Bu noktada Sokrates adaletin tanrısal yasalar/*thesmoi* ile devletin yasalarının/*nomoi*'nin uyum içinde işlemesiyle sağlanabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca merhamet, toplumun siyasal yapısına ve hukuk sisteminin işleyişine zarar veren bir duygudur. Her şeyden önemlisi merhamet duygusu adaletin sağlanmasına engel olur. Bir devlette adaletin zarar görmesi o devletin çöküşünün en önemli nedenidir. Nitekim devletin ve *nomos*'un özü adalettir. Dolayısıyla adalet ortadan kalktığında ne devletten ne de *nomos*'tan söz edilebilir. Öyleyse adaletin sağlanması için merhamet gibi subjektif bir duyguya göre değil yasaya göre karar verilmelidir.

Yargıçlardan hiçbir şekilde merhamet ve af dilemeyen ve onları suçsuz olduğuna ikna edemeyen Sokrates kendisine sunulan sürgün ve para cezasını da kabul etmemiştir. Para, mal, mülk gibi meselelerle ilgilenmediği için para

²⁹ ibid 38a.

³⁰ Abdülhak Kemal Yörük, *Hukuk Felsefesi Dersleri* (1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları 1958) 148-150.

³¹ Platon (n 1) 35c-35d.



cezasını ödeme durumu yoktur. Sürgün cezasını kabul etmek ise suçunu kabul etmek olacaktır. Oysa o, suçsuzdur ve yetmiş yaşından sonra sürgünlerle geçen yaşam hoş bir yaşam olmayacaktır. O bir at sineği olarak sürgüne gönderildiği kenti de rahatsız edecek ve muhtemelen oradan da başka bir yere sürgün edilecektir.³² Sokrates'in kabul edebileceği tek ceza ölümdür; çünkü ölümden değil kötülükten korkulması gerekir. Sokrates'in cezası ölümdür, onu adaletsiz bir şekilde yargılayanların cezası ise ölümden çok daha kötü olan erdemsizliktir. Bu nedenle Sokrates ölüm cezasını memnuniyetle kabul ederek bu davranışının gerekçesini şu sözlerle ifade etmiştir:

“(...) daimon’um, bugüne kadar her zaman, önemsiz konular da dahil olmak üzere, doğru olmayan bir şey yapmaya kalktığımda sık sık konuşuyor, bana engel oluyordu. Bugün, sizin de gördüğünüz gibi, herhangi birinin felaketlerin en büyüğü olarak niteleyebileceği bu olaylar başıma geldi. İlahî işaret, ne bu sabah evimden çıktığımda, ne mahkeme huzurunda, ne de konuşmamın herhangi bir noktasında bana engel olmaya çalıştı. Başka konuşmalarımda sıklıkla araya girerek, beni bazı şeyleri söylemekten alıkoyardı. Ancak şimdi, bu olaylar süresince hiçbir eylemimi ya da sözümü engellemedi.”³³

Alıntıdan anlaşıldığı üzere Sokrates'in nomos’a itaat etmesinin dayanağı içindeki tanrısal sestir yani daimon’dur. Bu nedenle Sokrates’e göre onun ölüm cezasını kabul etmesi hukukî olarak doğru olmaktan önce ahlaki olarak doğrudur. Şayet öyle olmasa daimon onu uyaracak ve Sokrates nomos’a itaat yerine başka bir seçimde bulunacaktır. Böylece o, yukarıdaki pasajda nomos’a itaatin kaynağının thesmoi olduğunu işaret etmektedir. Sokrates'in yargıçların felsefe yapmadan Atina’da yaşamaya devam etme önerilerini³⁴ hiç düşünmeden reddetmesinin nedeni de daimon’dur; çünkü o, felsefe yapmaktan vazgeçtiğinde daimon’un ona yüklediği misyondan vazgeçmiş olacaktır ve bu anlamda tanrısal yasayla çelişmiş olacaktır. Dolayısıyla Sokrates’e göre nomos’a itaatin temel kriteri insanî yasanın thesmoi’ye aykırı olmamasıdır. Platon, Sokrates'in ağzından nomos’a itaatin gerekçelerini Kriton’da detaylı bir şekilde açıklamıştır.

II. KRİTON DİYALOGU VE SOKRATES'İN ÖLÜMÜ

Batı felsefesi tarihinde yasaya itaat yükümlülüğü ve sivil itaatsizlik gibi sorunları konu edindiği bilinen en eski metinlerden biri Kriton diyalogudur.³⁵ Bu diyalogda Sokrates yurttaş ile devlet arasında bir sözleşmenin var olduğunu ve devletin varlığını devam ettirebilmesi için yurttaşın sözleşmeye itaat etmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla adı geçen diyalog toplum sözleşmesi

³² Platon (n 1) 37c-38c.

³³ Platon (n 1) 40a-40c.

³⁴ Platon (n 1) 38a.

³⁵ John Arthur and William H. Shaw, *Readings in the Philosophy of Law* (4. Edition, Pearson/Prentice Hall 2005) 45.

kuramının bir prototipi olması bakımından önemli bir metindir. Bu bağlamda Kriton diyalogu Sokrates'in etik, siyaset ve hukuk alanlarına dair görüşlerini ihtiva etmesi nedeniyle de önem arz etmektedir. Daha da önemlisi Sokrates'in kendisine haksız yere verilen ölüm cezasını hiç tereddüt etmeden nomos'a itaat ederek kabul etmesinin gerekçelerine de yine bu diyalogdan ulaşmaktayız. Savunma'da masum olduğunu ispatlamaya çalışan fakat bu çabasından istediği sonucu alamayınca kendisine verilen cezaya boyun eğmesinin dayanağının thesmoi olduğunu işaret eden Sokrates, Kriton'da nomoi'ye mutlak itaati savunur şekilde karşımıza çıkmaktadır. İlk bakışta bu bir çelişki gibi görünse de Sokrates'in Savunma'daki görüşleri ve nomos'a itaat etme gerekçesi aslında değişmemiştir. Başka bir ifadeyle Sokrates her iki diyalogda da thesmoi ile nomoi arasındaki uyuma vurgu yapmış ve nomoi'ye itaatin temelinde thesmoi'nin olduğuna dair önemli ifadelere yer vermiştir.

Sokrates'in haksız yere öldürülmesine razı olmayan dostları ve öğrencileri onu Atina'dan kaçırmak istemişlerdir. Ancak Sokrates ölüm cezasına çarptırıldığında ve Kriton ona kaçmayı teklif ettiğinde bile kendisinden önce diğer yurttaşlar hakkında kaygı duymuştur. Yani bu durumda da daimon'un ona yüklediği misyona uygun davranarak kendisine değil diğer yurttaşlara/kente öncelik tanımıştır. Çünkü ona göre Kriton'un kaçma teklifini kabul etmesi kentin var olma nedenine yani adalete zarar verecektir. Bu durumun detaylarına ve Sokrates'in ölüm cezasına itaat etmek istemesinin gerekçelerine geçmeden önce Kriton'un Sokrates'i kaçmaya ikna etmek için söylediği şu sözler alıntılanmaya değerdir:

“Bana öyle geliyor ki, kaçabilecekken kendini onların ellerine bırakmakla yanlış yapıyor ve seni yok etmek için içi giden düşmanlarının tam istediği gibi davranıyorsun. Bu kadar da değil: Çocuklarına da kötülük ediyorsun; onları yetiştirip eğitebilecekken bu görevden kaçıyor ve sana düşen bu işi rastlantıya bırakıyorsun. Onlar da bu dünyada öksüzlerin çektiği sıkıntıları çekecekler. İnsanın ya çocuğu olmamalı ya da onları doyurmak ve yetiştirmek için sonuna dek çabalamalı. Ama sen işin kolayına kaçırıyorsun gibi geliyor bana; oysa insanın -özellikle de bir yaşam boyu erdem dışında bir düşüncesi olmadığını söyleyen birinin- dürüst ve yürekli kişilerin seçtiği yolu seçmesi gerekir.”³⁶

Kriton'a göre Sokrates nomos'a itaat ederek onu haksız yere öldürmek isteyenlerin arzularını yerine getirmekten başka bir şey yapmamaktadır. Sokrates kendisini düşünmüyorsa bile dünyaya getirdiği çocuklarına karşı görevlerini düşünmek ve yerine getirmek zorundadır. O halde Sokrates en azından çocuklar için yaşamda kalmayı seçmeli ve kaçmalıdır. Fakat Kriton'un bu sözleri Sokrates'i kaçmaya ikna etmek için yeterli olmamıştır. Sokrates “Ah, sevgili Kriton, çaban nasıl da değerli olurdu gözümde, görevle uyuşsaydı eğer; ama

³⁶ Platon, *Kriton ya da Görev Üstüne* (Samih Rifat çev., 2. Baskı, Can Yayınları 2019) 45c-45e.



böyle olmadı mı, ne denli ateşliyse, o denli üzücü geliyor insana”³⁷ diyerek Kriton’un kaçma önerisinin daimon’un ona yüklediği misyona ihanet etmek demek olacağını, göreve ihanet etmektense thesmoi’ye ve nomoi’ye uygun bir biçimde görev uğruna ölmeyi tercih etmenin en doğru davranış olduğu konusunda Kriton’u ikna etmeye çalışır.

Sokrates’in nomos’a itaat etmenin gerekliliği konusunda ileri sürdüğü başlıca neden adaletin haksızlığa haksızlıkla karşılık vermekle sağlanamayacağına dairdir. Çünkü ona göre yurttaşlar kentin mahkemelerinin verdiği kararlara uymadıkları zaman o kent varlığını sürdürmeye devam edemez.³⁸ Sokrates’in anayasal bakış açısına göre devlet bir yurttaşın karakteri hakkında soruşturma yapma hakkına sahiptir ve bu soruşturmaya yüzleşmek yurttaşın temel görevlerinden biridir.³⁹ Ayrıca Sokrates, doğumundan itibaren varlığını Atina kentinin yasalarına borçludur; o bu yasalar aracılığıyla anne-babası tarafından dünyaya getirilmiş, eğitilmiş ve yetiştirilmiştir. Bu nedenle Sokrates, Kriton’un kaçma önerisini kabul ederse yasalar karşısında tamamen haksız bir duruma düşeceğini şu sözlerle anlatmıştır:

“Peki, ya Yasalar şöyle deseydi bize: Biz seninle böyle mi sözleştik Sokrates? Sen, Devlet’in aldığı kararlara uymayacak mıydın?⁴⁰ (...) Dünyaya gelmeni biz sağladık, seni besledik, eğittik; tıpkı öbür yurttaşlara yaptığımız gibi, elimizdeki her şeyden seni de yararlandırdık. Öte yandan, yurttaşlar arasına girip hem Devlet’in nasıl yönetildiğini hem de biz Yasalar’ı tanıyan her Atinalının, işine gelmiyorsa eğer, malını mülkünü alıp dilediği yere göçmekte özgür olduğunu her zaman söyledik. Aranızdan biri, bizi ya da Devlet’i beğenmediği için uzak bir yere ya da yabancı bir kente gitmek isterse, hiçbirimiz engel olmayız buna; istediği yere gidip yerleşebilir, tüm servetini de yanında götürebilir. Ama aranızdan herhangi biri, yargı ve devlet işlerini nasıl yürüttüğümüzü gördükten sonra burada kalırsa, işte o zaman onun bize boyun eğme sözü verdiğini düşünürüz.”⁴¹

Sokrates, yasaların bu sözlerine cevap olarak Kriton’un ne söyleyeceğini duymak için beklememiştir; çünkü o, yalnızca yasaların sesine kulak vermek istemekte ve yasaların sözünden başka bir söz duymak istememektedir.⁴² Nitekim yasaların bu sözleri karşısında Sokrates’in iki seçeneği vardır; ya yasaların

³⁷ ibid 46b.

³⁸ ibid 50b-50c.

³⁹ Alfred Edward Taylor, *Sokrates: İroni, İnfaz ve Etik* (Mukadder Erkan çev., 2. Baskı, Fol Yayınları 2021) 76.

⁴⁰ ibid 50d.

⁴¹ ibid 51d-52a.

⁴² Yosef Z. Liebersohn, ‘Persuasion, Justice and Democracy in Plato’s Crito’ (2015) 1(6) *Peitho Examina Antiqua*, 147, 164.

adil olmadığını ve bunun nedenini ikna edici bir biçimde izah edecek ya da yasalar neyi emrediyorsa ona itaat etmek.⁴³ İkinci seçeneği tercih eden Sokrates, var oluşunu borçlu olduğu nomoi'ye karşı minnet duygusu hissetmektedir. Ona göre nomoi yurttaşların ebeveynleri gibidir ve hatta onlardan daha önemlidir. Nasıl ki anne-babalar çocuklarına kurallar koyar ve onların bu kurallara uymasını beklerse nomoi de yurttaşlardan itaat bekler. Çocuğun anne-babasının kurallarına uymaması ve onlara asilik etmesi ne kadar ahlaka aykırıysa yurttaşın nomoi'ye itaat etmemesi de o kadar ahlaka aykırıdır.⁴⁴ Ayrıca Sokrates yukarıdaki ifadelerle yurttaş ile devlet arasında bir sözleşmenin var olduğunu ve bu sözleşme sayesinde yurttaş ile devlet arasında bağlılık sağlandığını ileri sürmektedir. Devletin yasalarını beğenmeyen yurttaşların orayı terk etme gibi bir imkânı vardır. Yani yasa yurttaşa tercih hakkı sağlamıştır. Sokrates bunu bilerek Atina'da yaşamaya devam etmiş ve yetmiş yıl boyunca yine aynı yasalar çerçevesinde yaşamını sürdürmüştür. Öyleyse Sokrates Atina kentinin yasalarının ahlaki ve hukukî bakımdan doğru olduğunu kabul etmiş ve orada yaşamaya devam ederek bu yasalara uyacağına dair söz vermiştir. Sokrates'in bu düşüncesi, hukuka itaat yükümlülüğünü izah etmek için başvurulan kuramlardan biri olan örtülü rıza kuramının ilk örneğidir. Örtülü rıza yaklaşımına göre bir yurttaş, aksi yönde herhangi bir irade beyanında bulunmuş olmasa da bazı durumlarda devletin yasalarına ve kurallarına itaat etmeye rıza göstermiş veya söz vermiş sayılır.⁴⁵

Bu bağlamda Sokrates'in yasaya bağlılığının başlıca nedeni ahlaki bir ilke olarak sözünde durma erdemidir.⁴⁶ Nomos'a bağlılık konusunda verdiği sözde durmak isteyen Sokrates'in bu eyleminin temelinde özelde Atina yurttaşlarına genelde ise insana duyduğu saygı vardır diyebiliriz. Dolayısıyla Sokrates'in nomos'a itaat etme nedeni içindeki tanrısal sesten ve ahlak anlayışından bağımsız değildir. "Şu ana kadar savunduğum düşüncelere, başım derde girdi diye yüz çeviremem; tersine, kesinlikle aynı görünüyorlar bana ve bugün de onlara karşı eskiden duyduğum saygıyı duyuyorum"⁴⁷ sözlerinden anlaşıldığı üzere Sokrates'in nomos'a duyduğu saygı kendine ve felsefi görüşlerine duyduğu saygının bir tezahürüdür. O, yaşamı boyunca adalet, doğru ve iyi gibi ahlaki değerlere uygun eylemlerde bulunmaya ve içinde yaşadığı topluma da söz konusu değerleri anlatmaya ve öğretmeye çalışmıştır.

⁴³ Sercan Gürler, 'Sokrates'in Savunması İle Kriton Diyaloğunun Hukuka İtaat Yükümlülüğü Açısından Karşılaştırılması' (2010) 20 HFSA, 84, 94.

⁴⁴ Brett Benson, 'Rule of Law in Plato's Crito and Apology' (1998) 8 Aporia, 1, 3.

⁴⁵ Sercan Gürler, 'Felsefi Bir Sorun Olarak Hukuka İtaat Yükümlülüğü' (2014) 72(1) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 265, 276.

⁴⁶ Ogün Ürek, 'Sokrates'in Yurtseverliği: Söz Vermek, Sözünde Durmak ve İnsana Saygı' (2009) 7 FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 37, 37.

⁴⁷ Platon (n 34) 46b-46c.



Yukarıda alıntılanan ifadelerin doğal hukukun çağdaş temsilcilerinden olan L. L. Fuller'in (1902-1978) 'karşılıklılık' anlayışı üzerinde de etkili olduğunu söyleyebiliriz. Ona göre bir hukuk sisteminin ahlaki temelini 'verilen sözün tutulması' ve 'güven ilişkisi' temelinde karşılıklılık ilişkisi oluşturmaktadır. Bu açıdan hukuk, devlet ve yurttaş tarafından verilen sözleri karşılıklı olarak tutmak anlamında ahlaki bir düzen olarak görülebilir.⁴⁸ Fuller, sosyolog Georg Simmel'in (1858-1918) gözleminde haklı olduğunu ve yasaya uyma konusunda saygı açısından devlet ile yurttaş arasında bir karşılıklılık ilişkisi olduğunu ifade etmektedir. Bu ilişkide devlet yurttaşına şöyle seslenmektedir: "Bunlar sizden uymanızı beklediğimiz kurallar. Eğer bunlara uyarsanız eylemlerinizi için uygulanacak kuralların bu kurallar olacağına dair size teminat veriyoruz."⁴⁹ Atina devleti yurttaşlarını yasalardan haberdar etmiş ve hangi eylemlerinde hangi kuralların uygulanacağını onlara bildirmiştir. Sokrates de bir yurttaş olarak devlete onun yasalarına uyacağına dair söz verdiğini, yetmiş yaşına kadar nomoi'nin ona sunduğu birçok imkândan istifade ettiğini ve ölüm cezasına mahkûm edilmesinin bile nomoi'ye aykırı olmadığını belirtmiştir. Yani Atina devleti sözleşmeyi bozmamıştır. Onun ölümünde adaletsizliğe sebep olan devlet/nomoi değil onun temsilcileri/uygulayıcılarıdır. Bu durumda Sokrates'in devletle olan sözleşmesini bozması thesmoi'ye de nomoi'ye de aykırıdır. Bu nedenle o, adalet uğruna ölmenin adaletsizlik yapmaktan yeğ olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

"Haydi Sokrates, biz ki seni yetiştirdik, gel dinle bizi: Ne çocuklarını, ne yaşamını, ne de başka bir şeyi adaletin üstüne koyma ki, Hades'e indiğinde bunları söyleyip oranın yargıçları önünde kendini savunabilesin. Çünkü sana önerilen şeyi yapıp kaçarsan, davranışın bu dünyada ne sen ne de yakınların için daha iyi, daha haklı ya da daha kutlu olmayacak; oraya vardığında da daha iyi durumda olmayacaksın. Eğer bugün öteki dünyaya gidersen, biz yasaların değil, insanların haksızlığının kurbanı olmuş biri gibi gideceksin. Tersine, kaçarsan, onursuz bir biçimde eğrilğe eğrilikle, kötülüğe kötülükle yanıt verip seni bize bağlayan anlaşma ve sözleşmeleri çiğnersen, korumak zorunda olduğun kişilere, kendine, dostlarına, yurduna ve bizlere kötülük etmiş olursun. Biz de bu dünyada düşmanın oluruz ve öbür dünyadaki kardeşlerimiz, Hades'in yasaları, hiç de iyi karşılamazlar seni; çünkü bizi devirmek için elinden geleni yaptığını bilirler."⁵⁰

Sokrates için en değerli erdem adalettir ve adalet yasalara uymak demektir. Öyle ki onun için bu erdem kendi yaşamından, çocuklarından ve her şeyden

⁴⁸ E. İrem Akı, 'Hukukun İç Ahlakı: Lon L. Fuller'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme', (2015) 64(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1, 20.

⁴⁹ L. L. Fuller, *Hukukun Ahlakı* (Engin Arıkan çev., 2. Baskı, Tekin Yayınevi 2019) 54.

⁵⁰ Platon (n 34) 54b-54d.

üstündür. Ona göre ahlaki bir değer olarak adalet ile nomos'un adaleti arasında bir fark, çelişki veya çatışma yoktur. Adalet söz konusu olduğunda thesmoi ve nomoi birbirini desteklemelidir. Nitekim nomos özünde doğrudur ve thesmoi'ye uygundur; fakat yanlış uygulanmıştır. Başka bir ifadeyle Sokrates nomoi tarafından değil, onları uygulayan insanlar tarafından haksız olarak mahkûm edilmiştir. İnsanlara kötülük yapmakla adaletsiz/haksız davranmak arasında bir fark yoktur. Nomoi değil, onları uygulayanlar Sokrates'e kötülük ve haksızlık yapmıştır. Söz konusu kötülük ve haksızlık karşısında Sokrates'in kaçmayı tercih etmesi ise onun kendine, dostlarına, yurduna ve nomoi'ye; yani bunu en az hak edenlere kötülük ve haksızlık yapması demektir; çünkü itaatsizlik sosyal huzursuzluğa veya toplumun/kentin tamamen dağılmasına neden olacaktır. Yani itaatsizlik kötü bir sonuca yol açacaktır. Oysa haksızlığa haksızlıkla ve kötülüğe kötülükle karşılık vermek hiçbir zaman iyi bir şey değildir. Üstelik thesmoi de yasaları, devleti ve adaleti yıkmaya çalışanları iyi karşılamamaktadır. Bu nedenle Sokrates kaçarak yani kente kötülük yaparak ve adaletsizliğin bir parçası olarak savunduğu ahlaki görüşlere aykırı bir şekilde yaşamaktansa onurlu bir şekilde ölmeyi tercih etmiştir.

Kriton diyalogunda Sokrates'in nomos'a itaat etmesinin gerekçelerinin ve nomos'un meşruiyet kaynağının ne olduğuna dair ilk sözleri de son sözleri de thesmoi'yi işaret etmektedir. Kriton'un kaçma teklifini duyduğunda Sokrates; "ben her zaman içimde tek bir sesi, aklın sesini dinledim"⁵¹ diyerek nomos'a itaatsizlik durumunu içindeki tanrısal ses (daimon) ve onun rehberliğindeki ahlak anlayışından hareketle sorgulamaya başlamıştır. Diyalogun sonunda ise Sokrates içindeki tanrısal sesin ona thesmoi'nin nomos'a itaati buyurduğunu ve bu nedenle nomos'a itaat etmenin en doğru davranış biçimi olduğunu söylediğini⁵² ifade etmiştir. Böylece Sokrates, Kriton'un kaçma teklifinin yalnızca nomoi'ye değil thesmoi'ye de aykırı olduğunu kanıtlamıştır. Dolayısıyla Sokrates, Savunma'da olduğu gibi Kriton'da da nomos'a itaatin temelinde thesmoi olduğunu vurgulamıştır.

Thesmoi-nomoi ilişkisi söz konusu olduğunda Sokrates, Sofokles'in Antigone karakterinden etkilenmiştir. Sofokles, Antigone adlı eserinde nomoi'nin thesmoi'ye aykırı olmaması gerektiğini vurgulamıştır; çünkü aksi takdirde bireyin çıkarlarıyla devletin otoritesinin çatışması kaçınılmaz olacaktır. Böyle bir çatışma halinde ise nomos karşısında kendi çıkarını korumak isteyen birey nomos'a değil ondan daha üstün bir yasa olan thesmoi'ye itaat etmek zorunda kalacaktır.⁵³ Nitekim Kral Kreon'un Antigone'nin düşman safında yer alarak

⁵¹ ibid 46b.

⁵² ibid 54d-54e.

⁵³ Aylın Çankaya, "Yasa" Üzerine İki Farklı Perspektif: Antigone ve Sokrates' (2015) 19 FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 237, 247.



kendi ülkesine karşı savaştan kardeşinin cenazesini dinî ritüellere uygun olarak gömülmesini yasaklayan bir yasa (nomos) çıkarması üzerine Antigone, kralın yasasına değil tanrısal yasaya itaat etmiştir. Nomos'un thesmoi'den üstün olamayacağını savunarak Kreon'un yasasına itaat etmeyen Antigone bu davranışının bedelini yaşamıyla ödemiştir.⁵⁴ Bu bağlamda Antigone'de karşımıza çıkan thesmoi-nomoi çatışmasını Sokrates, Savunma'da ve Kriton'da çözmeye çalışmıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki Sokrates'in ölümüne hüküm veren nomos tanrısal yasaya uygundur. Bu nedenle adaletsizliğin nedeni nomos değil yargıçların yasayı yanlış uygulamalarıdır. Antigone'de ise Kreon'un ilan ettiği nomos tanrısal yasalara aykırıdır. Tanrılar ölümlerin gömülmesini herkes için ve özellikle ölünün akrabaları için kutsal bir görev olarak buyurmuşlarken; Kreon, Antigone'nin kardeşinin cesedinin çıplak olarak savaş meydanında bırakılmasını ve vahşi hayvanlara terk edilmesini emretmiştir. Dolayısıyla Kreon'un söz konusu yasası yakın bir akrabasının ölüsüne karşı saygısızlığı ifade etmesi bakımından ahlaka ve Tanrıların yasasına aykırıdır. Tanrısal yasa herhangi bir ayırım yapmaksızın bütün insanlara mezar hakkı vermiştir.⁵⁵ Kreon ise Thebai ordusunda savaşan Eteokles'e mezar hakkı tanırken yurduna saldıran orduda yer alan Polyneikes'e bu hakkı tanımamıştır. Antigone nomos'un thesmoi'ye aykırı ve ondan daha üstün olamayacağını ve her iki kardeşinin de Tanrılar tarafından verilen mezar hakkına sahip olduğunu ileri sürerek Kreon'un emrine itaat etmemiştir.

Antigone'nin nomos'a itaat etmemesinin Sokrates'in ise itaat etmesinin nedeni aynıdır: Tanrısal yasa. Antigone'de devlet otoritesini temsil eden Kreon bu otoriteyi keyfi kullanmış ve tanrısal yasayla çelişmiştir. Sokrates'te ise nomos'u temsil eden devletin otoritesi ile tanrısal yasa arasında bir çelişki yoktur. Şayet olsaydı Sokrates'in de tıpkı Antigone'nin yaptığı gibi nomos'a değil tanrısal yasaya itaat edeceğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁵⁶ Çünkü Sokrates, nomos'un tanrısal yasaya uygun olduğunu fakat yargıçların yasayı yanlış uygulayarak adaletsizliğe neden olduklarını, adaletsizliğe adaletsizlikle karşılık vermenin devlete ve yine adaletin kendisine zarar vereceğini ve daha da önemlisi Tanrıların her ne olursa olsun adaletsizlik yapmanın kötü bir şey olduğunu buyurduklarını ifade ederek nomos'a itaat etmiştir. Sokrates, Savunma'da ve Kriton'da nomos'un meşruiyet kaynağının tanrısal yasa ve ahlak/thesmoi olduğunu ve bu iki tür yasanın birbiriyle çeliştiği durumlarda thesmoi'ye uyulması gerektiğini işaret etmiştir.

⁵⁴ Sophokles, *Antigone* (Sabahattin Ali çev., 1. Baskı, Töz Yayınları 2021) 20-41.

⁵⁵ ibid 35.

⁵⁶ Çankaya, "“Yasa” Üzerine İki Farklı Perspektif: Antigone ve Sokrates", 246-247.

“Benim gibi sayısız üzüntü içinde yaşayıp giden biri için ölüm bir kazanç değil de nedir?”⁵⁷ diyerek hiç tereddüt etmeden nomos karşısında tanrısal yasa-ya itaat eden Antigone gibi Sokrates de içindeki tanrısal sesin ona yüklediği görev uğruna ölmeyi kazançların en büyüğü saymıştır. Bu bağlamda Sokrates’in ölümü üzerine doğal hukuk ve pozitif hukuk bağlamında bir değerlendirme yapmak için filozofun ölüm görüşüne de değinmek gerekir. Çünkü Sokrates’in nomos’un meşruiyetinin kaynağının thesmoi olduğunu işaret eden ifadelerinin temellerini açığa çıkarmak için onun ahlak felsefesinde ölümü nasıl konumlandırdığını bilmek gerekir. Sokrates, Savunma’da ölüm ve ruhun ölümsüzlüğü gibi sorunlara kısaca değinmiş olsa da onun bu konuya dair görüşlerinin detayları Phaidon’da karşımıza çıkmaktadır.

III. PHAIDON DİYALOGU VE SOKRATES’İN ÖLÜMÜ

Yaşam ile ölüm arasında karşılıklı olarak birbirini belirleyen bir ilişki vardır. Başka bir ifadeyle ölüm hakkındaki inanç ve düşüncelerimiz aynı zamanda yaşama bakışımızı ifade ederken, yaşama bakışımız da ölüme bakışımızı belirler. Bu nedenle Sokrates’in yaşam anlayışı onun ölüme yaklaşımını anlamamızda yardımcı olabilir. Ona göre yaşam ahlaki değerler üzerine incelikli bir kavrayışa sahip olmak ve bu kavrayışı yaşam boyunca bütün eylemlere uygulamaktır. Ancak böyle bir yaşam tarzı ile insan, en temel görevi olan ruhuna özen gösterme görevini yerine getirebilir. Sokrates “önemli olan yaşamak değil, iyi yaşamaktır”⁵⁸ ilkesinden hareketle iyi yaşamın sorgulamaya dayalı felsefi bir yaşam olduğunu ifade etmiş ve felsefe yapma özgürlüğü olmadan yaşamak yerine felsefe uğruna ölmeyi tercih etmiştir. Savunma’da ruhun ölümsüzlüğünden bir ihtimal olarak söz eden Sokrates, Phaidon’da ruhun ölümsüzlüğüne dair çok daha kesin ifadelere yer vermiştir. Bu bakımdan filozofun Phaidon’daki ölüm anlayışına geçmeden önce Savunma’da ölüm hakkında dile getirdiği sözlerle değinmekte fayda vardır. O, Savunma’da ölümden ne anladığını şu sözlerle ifade etmiştir:

“(…) ölümün kötü bir şey olduğunu düşündüğümüzde yanlış yaptığımızı inanıyorum. En büyük kanıtım da şudur: Kötü bir şey yapmaya kalktığımız anda, ilahî işaret kesinlikle bana engel olacaktı. O hâlde ölümün iyi bir şey olduğuna dair büyük bir umut bulunduğunu düşünebiliriz. Ölüm şu iki şıktan biridir. Ölümler ya hiç var olmaz ve hiçbir şey hissetmezler ya da söylendiği gibi ölüm bir değişimdir, ruhun buradan başka bir yere göç etmesidir.”⁵⁹

Sokrates’e göre her iki ihtimalde de ölüm bir kaybediş değil aksine muazzam bir kazançtır. Birinci ihtimali ele alırsak ölüm hiçbir duygunun hisse-

⁵⁷ Sophokles (n 47) 32.

⁵⁸ Platon (n 34) 48b.

⁵⁹ Platon (n 1) 40c-40d.



dilmediği ve hiçbir rüyanın görülmediği dinlendirici bir uyku gibidir. Böyle bir uyku herkes tarafından arzu edilen fakat nadiren yaşanan bir durumdur. Dolayısıyla eğer ölüm böyle bir olay ise ondan korkmak için veya onu kötü saymak için hiçbir neden yoktur. İkinci ihtimale göre ölüm insan ruhunun başka bir dünyaya göç etmesi demektir ki bu durumda ölüm bir sonu değil, yeni bir yaşamın başlangıcını ifade etmektedir. Öyleyse ölüm bir ceza değil aksine bir ödül gibidir; çünkü ölümler birlikte Sokrates'in ruhu Minoas, Radamanthys, Aiakos ve Triptolemos gibi adalet dağıtan tanrılar ile yaşamları boyunca adaleti savunan diğer yarı tanrılarla ve kendisi gibi haksız yere hüküm verilerek öldürülen Palamedes ve Aias gibi eski kahramanlarla bir araya gelecek, onlarla sohbet edecek ve dostluklar kuracaktır. O halde ölüm bir kötülük değil sonsuz mutluluğa açılan bir kapıdır.⁶⁰ Sokrates için her iki durumda da ölüm bir kötülük değil bir lütuftur. Bu nedenle daimon savunma boyunca Sokrates'e engel olmayarak onun nomos'a itaat etmesini desteklemiştir.

Phaidon'da ise Sokrates, ölüm cezasını büyük bir memnuniyetle kabul etmesine şaşırarak arkadaşlarına ölümün ve ruhun ölümsüzlüğünün ne demek olduğuna dair kanıtlar ileri sürerek açıklamalar yapmıştır. Diyalogun başında Kebes, Sokrates'in isteyerek ölüme gitmesinin intihar etmekten bir farkı olmadığını ima ederek onun bu davranışının tanrısal yasaya uygun olup olmadığını öğrenmek ister. Savunma'da ve Kriton'da nomos'a itaat etmenin dayanağının thesmoi olduğunu ifade eden Sokrates masum olduğu halde ölüm cezasını tercih ederek yani bir nevi intihar ederek thesmoi'ye aykırı davranmış olmamakta mıdır? Üstelik Sokrates bu olaydan daha önce birçok kez insanın kendisini öldürmeye hakkı olmadığını söylemiştir.⁶¹ Kriton'da nomos'a itaatinin gerekçelerini izah ederken o ana kadar doğruluğuna inanarak savunduğu ahlaki görüşlerle çelişmek istemediğini vurgulayan Sokrates bu durumda yine kendisiyle çelişiyor gibi görünmektedir. Kebes'in bu sorusu karşısında Sokrates'in ilk yanıtı yaşamın tanrılar tarafından insanlara bir armağan gibi sunulduğu ve insanın canının gerçek sahibinin tanrılar olduğu ve bu nedenle tanrıların izni olmadan insanın yaşamına son vermesinin tanrıları kızdıracağı şeklindedir.⁶² Sokrates'e göre onun ölüm cezasını tercih etmesi intihar hakkındaki düşünceleriyle çelişen bir eylem değildir; çünkü daimon ona engel olmayarak onun bu eylemine izin vermiştir. Ayrıca gerçek bir filozofun temel amacı ölüme ve ölmeye hazırlık yapmaktan başka bir şey olmamalıdır.

Peki, Sokrates'e göre ölüm ve gerçek filozof ne demektir? Ölüm ruh ve beden biribirinden ayrılması durumudur. Gerçek filozof ise arzu nesnelere alınan hazlardan mümkün olduğunca arınmış ve böylece kendisini bedenden

⁶⁰ Platon (n 1) 40d-41e.

⁶¹ Platon, *Phaidon* (Furkan Akderin çev., 2. Baskı, Say Yayınları 2015) 61e.

⁶² ibid 61e-62d.

olabildiğince azade kılmaya çalışan kişidir. Gerçek bilginin kaynağı beden değil ruhtur. İnsanın gerçek bilgiye ulaşması ancak ruh tek başına kaldığı ve böylece yanıltıcı duylardan yardım almadığı sürece mümkündür. Ölümle birlikte ruh bedenden tamamen kurtulur ve hakikate kavuşur. İşte bu nedenle “gerçek filozofların ölmeye hazırlanmaları ve ölümden herkesten daha az korkmaları doğaldır.”⁶³ Bu bağlamda Sokrates’in nomos’a itaat etmesi tanrısal yasa ile çelişmemektedir; çünkü o, daimon’a aykırı davranmanın aksine ölüm konusunda da ona kulak vermiştir. Üstelik ölüm çoğunluğun sandığı gibi kötü bir olay değil aksine hakikate açılan bir kapıdır. Oysa nomos’a itaat etmemek adalet ve devletin varlığına zarar vermek yani adaletsizlik yapmak demektir. Dolayısıyla Sokrates’in ölüm cezasını memnuniyetle kabul etmesi doğaldır ve savunduğu ahlaki görüşleriyle, rasyonel düşünceyle ve tanrısal yasayla çelişmemektedir.

Sokrates’in savunmasına yönelik Kebes’in başka bir itirazı da ruhun ölümsüzlüğü konusunun kuşkulu olduğuna dairdir. Ona göre ruhun ölümsüzlüğüne inanmayan insanlar vardır ve ayrıca ruh insanın ölümünden sonra var olmaya devam etse bile düşünme, akıl yürütme ve tefekkür etme gücünün olup olmadığı kesin değildir. Kebes’in bu itirazından sonra Sokrates’in ağzından Platon ruhun ölümsüzlüğünü döngüsellik, anımsama ve benzerlik argümanlarından hareketle kanıtlamaya çalışmıştır. Birinci argümana göre var olan her şey karşıtıdır. Örneğin büyük veya büyüyen bir şey daha önceden küçüktür ya da küçük veya küçülen bir şey daha önceden büyüktür. Yaşam ve ölüm de birbirinin karşıtıdır ve onlar da birbirinden doğmaktadır. Ölümden yaşama bir dönüş vardır ve bu dönüşte iyi ruhları mutlu kötü ruhları ise mutsuz bir yaşam beklemektedir. Bu dünyada hayat bulan ruhlar ölümlerin ruhundan gelmektedir. Yani ruh bedenle birleşmeden önce başka bir yerde var olmaya devam etmektedir ki ikinci argüman bu durum üzerine inşa edilmiştir. Bu argümana göre ilk kez ruh dünyaya gelmeden önce kazanılmış fakat beden içine girdikten sonra unutulmuş ve daha sonra anımsama yoluyla tekrar elde edilen özlerin, idealerin veya tümelin bilgisi olan episteme a priori bilgidir. A priori bilginin kaynağını açıklamak için ruhun ölümsüz olması gerekir. Ayrıca nasıl ki insanın bedeni duylar yoluyla bilinen görünenler dünyasıyla benzerlik gösteriyorsa ruhu da akıl yoluyla bilinen idealer dünyasıyla benzerlik göstermektedir.⁶⁴

Böylece Platon, hocası Sokrates’in ruhun ölümsüzlüğüne dair güçlü kanıtlarının olduğunu ve onun seçiminin ahlaki zemininin oldukça tutarlı ve doğru olduğunu göstermeye çalışmıştır. Bu durumda kente karşı adaletsizlik yapmak istemeyen Sokrates ölüm cezasına itaat ederek kendi yaşamına da haksızlık etmiş olmamaktadır; çünkü ölüm kötü bir son değil yeni bir başlangıçtır. Platon’a göre Sokrates’in Phaidon’da Krtion’a söylediği şu son sözler hocasının

⁶³ ibid 67e.

⁶⁴ ibid 70b-80b.



masumiyetine ve ruhun ölümsüzlüğüne dair son bir delil niteliğindedir: “Asklepios’a bir horoz adadık, onu kesmeyi unutma!”⁶⁵ Görüldüğü üzere Sokrates tanrıları inkâr etmek şöyle dursun, dudaklarında bir tanrının adıyla ölmüştür. Asklepios hekimlerle en yakın ilişki içinde olan tanrının adıdır. Dolayısıyla bu son sözlerle Sokrates, baldıran zehrini içerek bir tür hastalıktan kurtulduğunu ima etmiştir. Hastalığın ne olabileceği hakkında ise birbirinden farklı teoriler ileri sürülmüştür. Bunlardan ilki ve en yaygın kabul göreni hastalık imasının yaşamın kendisi için bir mecaz olarak kullanıldığına dairdir. Alternatif olarak ise hastalık imasının yanlış yapmakla ilgili bir mecaz olduğu iddia edilmiştir. Sokrates ve Platon’a göre kötü davranış failin ruhuna tıpkı bir hastalığın bedene zarar verdiği gibi zarar verir. Sokrates baldıranı içerek hapisneden kaçma ve hükmedilen cezadan kaçınma gibi yanlış ve kötü bir eylemden kurtulmuştur.⁶⁶ O, yaşamı boyunca erdemli bir yaşam sürmüş, daimon’un ona verdiği görevi her zaman yerine getirmeye çalışmış ve yine bu görev uğruna ölmeyi seçmiştir. Sokrates erdemli bir ruh olarak felsefi yaşamına ölümünden sonra da devam edecektir. Bu nedenle adaletsizlik yaparak yaşamak yerine erdemli bir şekilde ölmeyi seçmek hem thesmoi hem de nomoi’ye uygun bir seçimdir. Sokrates’in ölümü onu haksız yere ölüme mahkûm edenler için kötü bir şey iken, Sokrates için iyi bir şeydir. Nitekim bu ölüm bir yandan yargıçların yaptıkları yanlışın ve adaletsizliğin diğer yandan adalet ve ahlaki ilkeler uğruna can veren bir filozofun ilkeli duruşunun sembolü olmuştur.

SONUÇ

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle Sokrates’in ölümü memnuniyetle kabul ederek nomos’a itaat etmesinin gerekçelerini şu şekilde sıralayabiliriz: a) Nomos özünde doğrudur ancak yanlış uygulanmıştır ve böylece nomos’un kendisi değil uygulayıcıları adaletsizliğe neden olmuştur. b) Fakat her ne olursa olsun adaletsizliğe adaletsizlikle karşılık vermek adaleti sağlamanın aksine adalet ve dolayısıyla devletin varlığına zarar verir. Çünkü kötülüğe kötülükle karşılık vermek iyi değildir. Adalet ve devletin varlığına kastetmek ise yalnızca nomoi’ye değil thesmoi’ye de aykırıdır. c) Atina kenti Sokrates’e tercih hakkı tanıyarak eğer yasaları beğenmiyorsa başka bir kente göç etme hakkı vermiştir; ancak o, Atina’dan ayrılmak yerine yetmiş yıl boyunca orada kalmayı tercih etmiştir. Öyleyse o, Atina kentinin yasalarına uyacağına dair söz vermiştir ve verilen söz tutulmalıdır. d) Çoğunluğun sandığının aksine ölüm kötü bir son değil, insanı hakikate ve sonsuz mutluluğa ulaştıran yeni bir yaşamın başlangıcıdır. e) O, yetmiş yaşına kadar “önemli olan yaşamak değil iyi

⁶⁵ Platon (n 61) 118.

⁶⁶ Emily Wilson, *Sokrates’in Ölümü: Kahraman, Hain, Geveze, Aziz* (Özgüç Orhan çev., 1. Baskı, Pinhan Yayıncılık 2020) 101-103.

yaşamaktır” ilkesini savunmuş ve iyi yaşamın ahlaki bir yaşam olarak felsefi yaşam olduğuna inanmıştır. Sokrates’in savunduğu ahlak felsefesiyle çelişmesi içindeki tanrısal sese/daimon’a ihanet etmesi demektir. Oysa savunma boyunca daimon ona engel olmamıştır. O halde Sokrates’in nomos’a itaat etmesi her yönüyle ahlakidir ve thesmoi’ye uygundur. Başka bir ifadeyle onun ölümü pozitif hukuk bağlamında adaletsiz fakat nomos’a uygun bir ölümdür. Doğal hukuk bağlamında ise Sokrates’in adalet değeri uğruna nomos’un kararına (adaletsiz olsa bile) itaat etmesi doğrudur.

Görüldüğü üzere Sokrates için nomos’a itaat etmek hukukî bir yükümlülük olmaktan önce ahlaki bir seçimdir. O, Kriton’da çoğunluğun değil aklın rehberliğinde yaşayan insanların ne söylediğinin önemli olduğunu vurgularken insanın çoğunluktan sıyrılarak ‘kendi’ olmasının koşulunun ahlaki bir özne olmasıyla mümkün olduğunu ifade etmiştir. Kaçmak yerine hukukî özne olarak nomos’a itaat eden ve hukuka bağlılık sorumluluğunu yerine getiren Sokrates’in bu davranışının temelinde ahlaki özne olarak yaptığı seçim vardır. Bu bağlamda Sokrates’in felsefesinde hukuka itaatin temelinde ahlaki ilkelere vardır ve ahlak hukuku incelemektedir. Pozitif hukukun dayanağı doğal hukuktur ve doğal hukuk ile pozitif hukuk yasaları çeliştiğinde doğal hukuka itaat edilmelidir. Antigone ve Sokrates örneğinde görüldüğü gibi klasik doğal hukuk anlayışı hem nomos’a karşı çıkışı hem de itaati meşrulaştırmak için kullanılmıştır. Antigone, nomos’a itaatsizliğini doğal hukuk ile temellendirirken, Sokrates haksız da olsa nomos’a itaat etmenin dayanağının doğal hukuk olduğunu ileri sürmüştür. Antigone’nin aksine Sokrates’in davasında doğal hukuk ve pozitif hukuk uyum içindedir. Ancak Antigone’de olduğu gibi bu iki hukuk arasında bir çatışma yaşansaydı Sokrates’in tercihi de Antigone gibi doğal hukuktan yana olurdu; çünkü doğal hukuk ezeli, ebedî ve evrensel olması bakımından pozitif hukuktan üstündür. Güçlü bir doğal hukuk savunucusu olan Sokrates, Savunma’da ve Kriton’da pozitif hukuka itaat etmesinin temel nedeninin doğal hukuk olduğunu açıkça belirtmiştir.

Ahlakın ve hukukun temel ortak noktalarından biri ‘iyi’ arayışıdır ve Sokrates’in nomos’a itaatin temelinde yerleştirdiği ahlaki seçim de ‘iyi’ye dair bir seçimdir. O, Savunma’nın sonunda “ben ölmeye sizler de yaşamlarınızı sürdürmeye gidiyorsunuz. Hangisinin daha iyi olduğunu sadece tanrı bilebilir”⁶⁷ sözleriyle kendisinin bir öğretici değil anımsatıcı olduğunu ve doğru akıl yürütmeyle herkesin ‘iyi’nin özüne yani tanrısal kökenli bilgisine ulaşabileceğini ifade etmektedir. Bu bakımdan doğal hukuk evrensel, ezeli ve ebedi olan hukuktur. Sokrates’in nomos’a itaatinin temelinde ‘iyi’yi bulmaya yönelik bir akıl yürütme vardır. Ona göre adaletle adaletsizlikle cevap vermek kötü, yasalara uymak ‘iyi’dir. Önemli olan yaşamak değil, ‘iyi’ yaşamaktır. ‘İyi’ yaşam

⁶⁷ Platon (n 1) 42a.



felsefî yaşamdır ve ölümle birlikte başlayan ebedî yaşam bu dünyadaki gelişip geçici yaşamdan 'iyi'dir. O halde ne pahasına olursa olsun nomos'a itaat 'iyi'dir. Bu nedenle Sokrates'in nomos'a itaati doğal hukukun kaynağı olarak kabul ettiği daimon'a aykırı değildir; çünkü onun seçimi her yönüyle 'iyi' bir seçimdir. Sokrates'in nomos karşısındaki bu tutumu kendi felsefesiyle tutarlı olmakla birlikte sorgulanmaya açıktır. Onun ifade özgürlüğü hakkının elinden alınmaması uğruna ölmeyi göze alması hayranlık uyandırıcı bir davranıştır fakat aynı zamanda Atina kentini aşırı bir şekilde yücelttiğinin de göstergesidir. Sokrates'in sürgünü reddetmesinin nedenlerinden biri ölümden korkan bir insan olmadığını göstermektir. Ancak onun sürgün yerine ölümü seçmesi Atina kenti dışında var olamayacağı düşüncesinin de bir tezahürüdür. Oysa Sokrates Atina dışında başka bir kentte de insanlara doğru ve yanlış anlatan bir yurttaş olarak yaşamına devam edebilirdi. Hem Platon hem de Ksenophon, Sokrates'in fiziksel kuvvetinin ve dayanma gücünün dikkat çekici ölçüde iyi olduğunu vurgulamaktadır. Ölçülü bir şekilde yeme içmesine dikkat ettiği ve zorlu kış seferlerinde bile çıplak ayakla yürümeye alışkın olduğu bilinmektedir. Ayrıca yetmiş yaşında öldüğünde arkasında on yedi on sekiz yaşlarında bir genç olan oğluyla birlikte biri bebek yaşta olmak üzere iki küçük çocuk bırakmış olması Sokrates'in fiziksel dinçliğinin başka bir kanıtıdır.⁶⁸ Dolayısıyla o, bir at sineği olarak sürgüne gittiği kenti de rahatsız edip nihayetinde orada da yargılanacak olsa bile daimon'un ona yüklediği ahlaki misyon ile hak arayışını ve anlatışını son nefesine kadar sürdürebilirdi. Nitekim böyle bir seçim de 'iyi' bir seçim olarak doğal hukuka ve pozitif hukuka aykırı olmazdı. Ancak böyle bir seçim muhtemelen Sokrates'in seçimi kadar etkileyici olmayacaktı. Sokrates'in ölümü onun ironi yönteminin de doruk noktasını oluşturmaktadır. O, ölümü seçerek ahlaki ve hukukî sorumluluklarını yerine getiren örnek bir yurttaş olmuş ve aynı zamanda Atina demokrasisinin hatalı işleyişinin ve aksaklıklarının asırlarca konuşulmasını sağlamıştır. Böylece Sokrates, iyi bir devletin yalnızca yasalarının değil yasaları temsil eden ve uygulayan yargıçlarının da adil olması gerektiğini çarpıcı bir şekilde savunmuştur.

Sokrates'in nomos'a itaat etmesi erdemli insanların doğal hukukla çelişmeyen (akla, vicdana ve adaletin özüne aykırı olmayan) pozitif hukuka yalnızca hukukî yaptırım veya zorunluluk nedeniyle değil ahlaki bir yükümlülük duyumsayarak itaat edeceklerinin önemli bir göstergesidir. Ancak yasanın muhatabı yalnızca erdemli insanlar değildir veya toplum yalnızca erdemli insanlardan oluşmamaktadır. Daha da önemlisi 'iyi' ve 'adalet' kavramları herkesin üzerinde hemfikir olduğu kavramlar değildir. Bu nedenle Sokrates her ne kadar nomos'a itaat ederek ölüm cezasını kabul etmesinin gerekçelerini akla uygun olarak açıklamış olsa da onun nomos karşısındaki bu tavrının evren-

⁶⁸ Taylor (n 39) 31, 61.

sel bir şekilde uygulanabilirliğinin zor olduğu söylenebilir. Çünkü Sokrates'in dayanağı kendi ahlak felsefesidir. Benzer bir durumla karşılaşan fakat Sokrates'ten farklı değer yargılarına sahip başka bir yurttaş kendisine verilen haksız cezayı doğru bulmayarak kabul etmek istemediğinde Sokrates'in ona "tıpkı savaşa hizmet ederken barışı dilememiz gibi, yasalara uyarken bir yandan da onların değişmelerini dileyebiliriz"⁶⁹ demekten başka yolu yoktur. Bu cevap Sokrates'in ahlak anlayışını benimsemeyen ve nomos'un adaletsiz sonucuna itiraz etmek isteyen herhangi bir yurttaş için çözüm yolu olmayabilir. Hukuka itaat yükümlülüğünü yalnızca ahlaka bağlamak hukuk normlarının geçerliğini savunmayı problemlile hale getirebilir.

Başkasına öğretililecek hiçbir şey bilmediğini söyleyen Sokrates aynı zamanda insanî yetkinliğin kaynağının 'iyi'nin ve 'kötü'nün bilinmesi olduğunu ileri sürmüştür. Ancak neden bu bilgi diğer bilgi türleri gibi öğretililememektedir? Çünkü başka birinin bana öğretebileceği her şey, bazı dış otoriteler ya da toplum tarafından belli şeylerin iyi ve belli eylemlerin doğru olduğuna inanıldığıdır. Bu tarz bir bilgi öğretimle aktarılabilir ki genellikle verilen ahlaki eğitimin tüm mahiyeti bu şekildedir; fakat Sokrates'in bilgi dediği bu değildir. Ben 'iyi'nin ve 'kötü'nün bilgisini kendim görebildiğim an, o bilgi diğer kişilerin inandığı veya inandığını zannettikleri şeyleri tartışma dışı bırakır. Dolayısıyla Sokrates'in felsefesinde değerlerin bilgisi bir zihinden başka bir zihne aktarılabilen bilgi parçalarından oluşmaz. Değerlerin bilgisi doğrudan bir içgörü meselesidir. Bu bağlamda her birey, hangi eylemin 'iyi' olduğunu kendi gözüyle görmeli ve kendisi karar vermelidir. Birey eğer yetkin bir insan olmak istiyorsa, ahlaki açıdan özerk hale gelmeli ve yaşamını kendi kontrolü altına almalıdır. Bu nedenle Sokrates, hiç kimsenin kendi içindeki hâkimin görevini başkasına devredemeyeceğini ifade etmiştir; çünkü o, her insanın doğası gereği 'iyi' ve 'kötü'nün dolaysız içgörüsü ya da algısı için gerekli güce sahip olduğunu varsaymıştır.⁷⁰

Bu noktada doğal hukuk kuramına yönelik itiraz ona ilişkin bilgimize dayanmaktadır: Adalet ve iyiliğin ne olduğunu nereden biliyoruz? Doğal hukuk kuramının klasik tanımları bu soruyu Tanrı'nın doğada açıklanmış olan amaçlarına atıfta bulunarak cevaplamıştır. Ancak bu cevap yeterince tatmin edici değildir; çünkü herkesin aynı Tanrı'ya inandığını ve Tanrı'nın amaçlarını aynı şekilde algıladığını varsaymaktadır. Bu soruya cevaben Sokrates'in ileri sürdüğü vicdan ilkesi veya daimon'u da yeterince bilgilendirici değildir. İyilik yapmamız ve kötülükten kaçınmamız gerektiğini söylemek, yapmamız gerekeni

⁶⁹ Ksenophon, *Sokrates'ten Anılar* (Candan Şentuna çev., 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1994) 101.

⁷⁰ F. M. Cornford, *Sokrates: Öncesi ve Sonrası* (A. M. Celâl Şengör – Senem Onan çev., 10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2021) 31-32.



yapmamız ve yapmamamız gerekeni yapmamamız gerektiğini söylemek gibidir. Ayrıca hukuka itaat yükümlülüğünü vicdana dayalı bir ahlaki emir veya ahlaki misyona indirgerken üzerinde herkesin hemfikir olduğu 'insan doğası' diye bir şeyin olmayabileceği fikrini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Tek bir gerçeklik yerine, belki toplumlar ve insanların sayısı kadar çok türde insan doğası ve daimon vardır.

Sokrates için hukuk, iyi yaşam sorunundan bağımsız değildir ve iyi bir yaşamın ne olduğuna ilişkin sorular karşısında tarafsız kalamaz. Ancak bu yaklaşım şöyle bir problemi doğurmuştur: Adil bir devlet yurttaşlarının erdemini geliştirme arayışında olan devlet midir yoksa insanların, en iyi yaşamın ne olduğunu kendi kendilerine, özgürce seçebilmeleri için hukukun çeşitli değerler arasında tarafsız mı olması gerekir? Bu çıkmaz antik ve modern düşünceyi birbirinden ayırmıştır.⁷¹ Sokrates'e göre adil bir devlet ve ahlakın bir parçası olarak hukuk elbette yurttaşların erdemini geliştirme çabası içinde olmalıdır. Çünkü yaşamını en iyi şekilde nasıl yöneteceği, kendi ruhuna nasıl bakacağı ve onu nasıl mümkün olduğunca en iyi hale getireceği konusunda insan tamamen bilgisizdir ve bu bilgisizliğini göremeyecek kadar da kördür. Bu konuda Sokrates tek istisnadır; çünkü o, bu en önemli bilgiye sahip değilse bile onun önemini ve onu bilmediğini bilmektedir. Bu nedenle 'körler' krallığında en azından 'tek gözlü' olan Sokrates en üst düzeyde bilgiyi aramaya devam etmenin ve yurttaş veya yabancı olsun kendisiyle birlikte bu bilgiyi aramak isteyen herhangi bir insanı teşvik etmenin, kendisine Tanrı tarafından verilen bir görev olduğunu düşünmektedir.⁷²

Sokrates'in bu düşüncesi Platon'un felsefesinde 'filozof-kral'⁷³ olarak karşımıza çıkmaktadır. Ona göre 'iyi'ye tutkun yurttaşlar yetiştirmeyi görev edinmiş filozof-kral yönetiminin diğer yönetim biçimlerinden ayıran en temel fark akla dayalı, tutkuların esiri olmadan, tikel çıkarlarca koşullanmayan, bütünü çıkarlarını ve kentin bir tümel olarak mutluluğunu gözeten bir devletin ortaya çıkmasıdır. Filozof yönetimi ele aldığı zaman yalnızca yasaları yapma hakkını değil, aynı zamanda yasaları kimsenin rızası ya da onayını almaksızın değiştirme hakkını da ele geçirmiş olur. Dolayısıyla filozof-kralın kendisi veya iradesi yasanın etki alanının tamamen dışında konumlandırılmıştır. Böylece filozof-kral kendi buyurduğu yasayı istediği zaman istediği gibi değiştirebilir; çünkü filozof-kral da buyurmuş olsa, yasanın amacı nesnel dünyasını düzenlemektir ve değişimden azade olmayan nesnel dünyasında yasalar da değişmek zorunda

⁷¹ Michael J. Sandel, *Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir?* (Mehmet Kocaoğlu çev., 10. Baskı, Felix Kitap 2022) 29.

⁷² Taylor (n 39) 54-55.

⁷³ Platon, *Devlet* (Sabahattin Eyüboğlu – M. Ali Cimcoz çev., 21. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2011) 484a-510e.

kalır. Bu durumda yasanın genel ve mutlak olma niteliği nasıl sağlanabilir? Platon bu problemi mutlak olmayan, değişen, bozulan ve bu yüzden mutlak hale getirilemeyen yasanın karşısında yasa koyucu iradeyi, yani filozofun aklını mutlaklaştırarak çözer. Çünkü yalnızca filozof-kralın akli tümel olarak kentlin mutluluğunu gözetmektedir ve bu nedenle meşruluğunu sorgulamak bile gereksizdir.⁷⁴ Bu bağlamda Sokrates ve Platon'un felsefesinde doğal hukukun esas amacı insanların akıl kapasitesinin çarpıtılması ve onların ortak yarardan uzaklaşması sonucunda ortaya çıkan kötü eylemlerde bulunma ve suç işleme gibi insanlığın en kötü özellikleriyle mücadele etmektir. Bu nedenle insanların tesis ettiği pozitif hukukun amacı doğal hukuka uymak alışkanlığını herkesin kazanmasını ve içselleştirmesini sağlamak olmalıdır. Başka bir ifadeyle bütün insanlarda ortak kabul edilen ahlak, hukukun bizatihi kendisi olmalıdır. Ahlaki iyiyi veya erdemın bilgisine sahip olan insan zaten kötü eylemde bulunmaz. Bu anlamda Sokrates'e göre pozitif hukuk ve pozitif yasa (nomoi) bilgisiz insanlar içindir ve onların başlıca amacı bu insanlara doğal hukuka ve thesmoi'ye uymayı, yani aklın rehberliğinde yaşamayı öğretmektir.

18. yüzyılda Kant'tan 20. yüzyılda Rawls'a kadar birçok filozof ise doğrularımızı tanımlayan adaletin ilkelerinin herhangi bir değer ya da yaşamının en iyi yolu anlayışına dayanmaması gerektiğini ifade etmişlerdir. Yani adil bir toplum veya hukuk sistemi yurttaşların erdemini geliştirmek için çabalamak yerine her bireye kendi iyi yaşam anlayışını seçebilme özgürlüğü sağlamalıdır.⁷⁵ Çağımızda da hangi hukukun 'adalet'e uygun olduğu ya da 'doğru' bulunduğu konusundaki fikir ayrılıkları devam etmektedir; çünkü kişilerin 'adalet' konusundaki fikirleri kendi kişisel çıkarları ve inançları, ait oldukları toplumların, sosyal grupların veya zümrelerin faydasına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Adalet konusundaki bireysel tercihlerin son derece değişik olabileceği açıktır. Örneğin natüralizmi benimseyen bir kişi, sosyal yaşamın ve hukukun sosyo-biyolojik yasalara tâbi olduğunu kabul edebilir ve savunabilir. Başka bir kişi hukukun toplumdaki sosyal güçlerin ürünü ve sonucu olarak ortaya çıktığını, bu nedenle bazı sosyo-hukuki kurumların ve yasaların değiştirilmesi gerektiğini ileri sürebilir. Bir başkasının ise 'objektif geçerliğine inandığı değerler' nedeniyle, belirli hukuk kurallarını 'iyi' ve 'adil' diğerlerini ise 'kötü' ve 'haksız' olarak değerlendirmesi ve bunların değişmesini istemesi mümkündür.⁷⁶

Bu bakımdan hukukla ahlak arasında mantıkî bir ayırım yapılmasını ve bir

⁷⁴ Ayhan Yalçınkaya, 'Büyük Sokratesçi Okullar ve Siyaset'in Mehmet Ali Ağaoğulları (ed), *Sokrates ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler* (7. Baskı, İletişim Yayınları 2016) 108-109.

⁷⁵ Sandel, (n 71) 29.

⁷⁶ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (9. Baskı, Siyasal Kitabevi 2011) 64-67.



yasanın muhtevasının onun yasa olma statüsü ile hiçbir ilişkisi bulunmadığını ileri süren⁷⁷ hukukî pozitivizm adalet gibi soyut bir kavramın evrensel ve objektif bir kriter olarak hukukun temeline yerleştirilemeyeceğine yönelik eleştirilerinde oldukça haklı görünmektedir. Pozitivizme göre bir kuralın veya normatif bir emrin hukuksal olup olmadığı sorusu, doğası ahlak dışı olan kriterlere bağlıdır. Bu nedenle söz konusu kuralların veya emirlerin ahlaka veya adalet idesine uygun olup olmadıklarının bir önemi yoktur. Dolayısıyla doğal hukuktan farklı olarak hukuki pozitivizm, doğru ya da yanlış olmasından bağımsız olarak yalnızca hukuk olduğu için hukuka itaati buyurur.⁷⁸ Ancak insanların bir hukuk sisteminden en temel beklentileri haklı ve adil çözümlerdir. İşte bu noktada adalet, vicdan, hakkaniyet gibi kavramların ve dolayısıyla doğal hukukun yol göstericiliğine ihtiyaç duyulmaktadır. İnsanların adalet duygusunun tatmin edilmesi kişilerin hukuk düzenine ve devlete olan bağlılık ve güven duygusunu güçlendirir. Bu nedenle yasa yapıcıların ve yargıçların yalnızca anayasayı ve kanunu değil, kanunların ve kararların kişilerin vicdanlarında yarattığı etkileri de çok iyi bilmesi gerekir. Bu anlamda Sokrates'in ölümü pozitif hukukun adalet sorununa yaklaşımında hukuk felsefesinin ne denli önemli olduğuna dair modern pozitif hukuka da önemli mesajlar iletmektedir. Klasik doğal hukuk öğretisinin evrensel ve ebedi olma iddiası modern pozitif hukuk için uygulanabilirlik özelliğini kaybetmiş olsa da modern doğal hukuk öğretilerinin geniş kapsamlı doğal hukuk anlayışı belli bir durum için geçerli haklı ve adil hukuku bulma konusunda önemli bir rehber olabilir. Günümüzde doğal hukuk yargı aktörlerinin, hükümetlerin veya meclislerin doğal adalet ya da makuliyetle çelişen şekillerde eylemlerde bulunmaları halinde güçlü bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Böyle durumlarda yüksek mahkemede görev yapan hakimler söz konusu eylemleri yasadışı ya da ABD'de olduğu gibi anayasaya aykırı olduğu şeklinde hükme bağlamaktadır; çünkü yasa yapıcılar üzerinde doğal sınırlamalar vardır ve bu sınırlara uyulmalıdır. Bu bağlamda doğal hukukun cazibesinin devamlı olmasının nedeni pozitif hukuk alanında ortaya çıkan anlaşmazlık ve ihtilaflarda hukukun üzerine yaslanabileceğimiz bir kaya veya referans noktası gibi kabul edilmesi düşüncesidir.⁷⁹ Dolayısıyla doğal hukuku tamamen devre dışı bırakmak isteyen veya onunla sürekli olarak çelişen bir pozitif hukuk sisteminin insanların adalet duygusunu tatmin etmesi her zaman ve her durumda mümkün olmayabilir. Bu nedenle doğal hukuktaki hakikat payı tümüyle göz ardı edilmemelidir.

⁷⁷ Norman P. Barry, *Modern Siyaset Teorisi* (Mustafa Erdoğan ve Yusuf Şahin çev., 3. Baskı, Liberte Yayınları 2012) 77.

⁷⁸ Troper (n 6) 24-25.

⁷⁹ Mark Tebbit, *Hukuk Felsefesi* (Mehmet Kocaoğlu çev., 1. Baskı, Vulgus Yayınları 2022) 25.

KAYNAKÇA

Akı E. İ, 'Hukukun İç Ahlakı: Lon L. Fuller'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme' (2015) 64(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1-35.

Aral V, Hukuk Felsefesinin Temel Sorunları (1. Baskı, Filiz Kitabevi 1984).

Arthur J and Shaw W.H, Readings in the Philosophy of Law (4. Edition, Pearson/Prentice Hall 2005).

Barry N. P, Modern Siyaset Teorisi (3. Baskı, Liberte Yayınları 2012).

Benson B, 'Rule of Law in Plato's Crito and Apology' (1998) 8 Aporia, 1-19.

Cornford M, Sokrates: Öncesi ve Sonrası (10. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2021).

Çankaya A, "'Yasa" Üzerine İki Farklı Perspektif: Antigone ve Sokrates,' (2015) 19 FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 237-248.

Erhat A, Mitoloji Sözlüğü (21.Baskı, Remzi Kitabevi 2013).

Fuller L. L, Hukukun Ahlakı (2. Baskı, Tekin Yayınevi 2019).

Grimal P, Mitoloji Sözlüğü: Yunan ve Roma (1. Baskı, Kabalcı Yayınevi 2012).

Güriz A, Hukuk Felsefesi (9. Baskı, Siyasal Kitabevi 2011).

Gürler S, 'Felsefi Bir Sorun Olarak Hukuka İtaat Yükümlülüğü' (2014) 72(1) İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 265-292.

Gürler S, 'Sokrates'in Savunması ile Kriton Diyaloğunun Hukuka İtaat Yükümlülüğü Açısından Karşılaştırılması' (2010) 20 HFSA, 84-99.

Hadot P, İlkçağ Felsefesi Nedir? (1. Baskı, Dost Kitabevi 2011).

Ingram D. B, Hukuk Felsefesi (2. Baskı, Fol Yayınları 2020).

Ksenophon, Sokrates'ten Anılar (1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi 1994).

Liebersohn Y. Z, 'Persuasion, Justice and Democracy in Plato's Crito,' (2015) 1(6) Peitho Examina Antiqua, 147-166.

Marcheva D, 'The Origin of Written Laws in Ancient Greece' (2019) 8(9) Yearbook of the Law Department, 276-289.

Murphy M. C, Philosophy of Law: The Fundamentals (1. Edition, Blakwell Publishing 2007).

Page H. D, 'Tabii Hukuk ve Hukuki Pozitivizm' (1944) 2(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 96-126.

Platon, Devlet (21. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2011).



- Platon, Euthyphron/Dindarlık Üzerine (1. Baskı, Kabalcı Yayınları 2008).
- Platon, Kriton ya da Görev Üstüne (2. Baskı, Can Yayınları 2019).
- Platon, Phaidon (2. Baskı, Say Yayınları 2015).
- Platon, Sokrates'in Savunması (11. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları 2013).
- Sandel, M. J, Adalet: Yapılması Gereken Doğru Şey Nedir? (10. Baskı, Felix Kitap 2022).
- Sophokles, Antigone (1. Baskı Töz Yayınları 2021).
- Taylor A. E, Sokrates: İroni, İnfaz ve Etik (2. Baskı, Fol Yayınları 2021).
- Taylor C.C.W, Düşüncenin Ustaları: Sokrates (1. Baskı, Altın Kitaplar Yayınevi 2002).
- Tebbit M, Hukuk Felsefesi (1. Baskı, Vulgus Yayınları 2022).
- Topakkaya A, 'Ontolojik Doğal Hukuk Anlayışına İki Farklı Örnek: Stoa ve Hıristiyan Doğal Hukuk Öğretileri,' (2013) 15 TAAD (Türkiye Adalet Akademisi Dergisi), 67-78.
- Troper M, Hukuk Felsefesi (2. Baskı, Dost Kitabevi 2019).
- Tüzer A, 'Rasyonel/Doğal Din ve Spinoza' (2013) 3(1) Beytülhikme, 33-51.
- Ürek O, 'Sokrates'in Yurtseverliği: Söz Vermek, Sözünde Durmak ve İnsana Saygı' (2009) 7 FLSF (Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi), 37-46.
- Wacks R, Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş (11. Baskı, Tekin Yayınevi 2021).
- Wilson E, Sokrates'in Ölümü: Kahraman, Hain, Geveze, Aziz (1. Baskı, Pinhan Yayıncılık 2020).
- Yalçinkaya A, 'Büyük Sokratesçi Okullar ve Siyaset'in Mehmet Ali Ağaoğulları (ed), Sokrates'ten Jakobenlere Batı'da Siyasal Düşünceler (7. Baskı, İletişim Yayınları 2016), 91-123.
- Yeşilçayır C, İnsan Hakları Felsefesi (1. Baskı, Çizgi Kitabevi 2019).
- Yörük A K, Hukuk Felsefesi Dersleri (1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Yayınları 1958).
- <https://www.haberturk.com/dunya/haber/745593-2500-yil-sonra-gelen-beraat>, E. T.; 03.04.2022.